

*Галина Вишневська,
Стефанія Комендант*

ВОГОНЬ ЯК ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ І БАГАТОЛИКИЙ СИМВОЛ

Вогонь – одна з могутніх природних стихій, яка володіє життєдайною і водночас величезною нищівною силою. Усі народи вважали його даром небес, присутністю Божественної сили у вогні та світлі, сприймали його як істоту, котра живе, вмирає, а потім знову оживає.

Поклонялися вогню й наші далекі предки – язичники, які взагалі обожнювали сили природи – тварин, рослини тощо. Один із послідовників язичницького світобачення В. Шаян писав, що “уміння розпалити вогонь і упокорити його силу стало вершиною, досягнутою людиною...” [6, с. 10].

В Україні існувало чимало язичницьких обрядів, пов’язаних із вогнем, і здійснювали-

ся вони на всі язичницькі свята, як-от на Купала (Купайла) 20–21 червня. Християнська церква призначила в цей день свято Різдва Івана Хрестителя. За версією митрополита Іларіона, християнська віра органічно вплелася в життя українців саме завдяки сакральній спорідненості святкових циклів. Таким чином, древній ритуал купальського очищення вогнем і хрещення водою в Предтечі збіглися в часі: вогні церковних свіч у християнських храмах та купальських вогнищ понад водоймами горять одночасно. Розпалювання вогнищ на свято Купала і стрибання через них вважалося обрядом очищення. За повір’ям, купальський вогонь і купальська вода воло-

діють цілющою силою. Купальський вогонь знищує все зло: хвороби, нещастя, злидні; крім того, стрибаючи через багаття, молодь перевіряла себе на міцність у шлюбі. З плинном часу віра в магічну силу вогню поступово втрачалась, але сам ритуал святкування зберігся як розважальне дійство, як добра традиція. Обряд святкування Купала в наш час відтворила Ліна Костенко в романі “Записки українського самашедшого”: “На Івана Купала поїхали за місто, в Музей села... Жінки сплели собі великі страпаті вінки з полину й польових квітів, разом і купальські, й захисні від сонця... Увечері запахла тіло багаття. Хлопці ловили дівчат і стрибали парами через *вогонь*” (тут і далі підкреслення наше. – Авт.).

Сприйняття вогню як Божественної сили зафіксоване в старовинному прислів'ї: “Коли Бог не годить, то й *вогонь* не горить”, а в Біблії сказано: “Бог – це *палючий вогонь* і перебуває в неприступному світлі”.

Послідовники язичництва вважають, що магічна сила вогню залежить від джерела, з якого він добутий. Наприклад, вогонь від блискавки володіє великими чаклунськими, магічними якостями. Його використовували проти ворога, під час боїв. Є вогонь від сонця. Такий вогонь запалювали раз на рік і один день в році. Цей вогонь вважався найсвятішим. Відомі вогні, добути від дерева, від кресала тощо [6, с. 20].

До речі, від сонячних променів у Греції, в Олімпії, запалюється *Олімпійський вогонь* – традиційний атрибут (із 1928 р.) Олімпійських ігор. Його запалюють естафетою на урочисте відкриття Ігор, де він горить на Олімпійському стадіоні в спеціальній чаші до самого завершення спортивного дійства [8, с. 907]. В ритуалі запалювання і зберігання Олімпійського вогню лежить турбота про успадкування спортивних ідеалів. Учасниця XXI зимової Олімпіади у Ванкувері, українка за національністю, але громадянка Канади, 91-річна Ольга Котелко, якій довірили пронести Олімпійський вогонь, писала, що він надихає та обнадіює, переповнює почуттями патріотизму й гордості. Вогонь – це символ міцного здоров'я й добробуту.

Складовою частиною святкування Різдва Христового є *Віфлеємський вогонь*. Це вогонь із храму Різдва в м. Віфлеємі (за Біблією, місце народження Ісуса Христа). Вогонь із Віфлеєма вважається символом миру, любові, милосердя. Це сакральне полум'я, пов'язане з релігійними обрядами. Воно зберігається в спеціальній гасовій лампадці й передається в різні храми.

В основі ритуалів поклоніння вогню лежить його загадкова сутність, для характеристики якої в українській мові існує велике гроно слів, зокрема дієслів. В антонімічні стосунки вступають, наприклад, дієслова *горіти* і *гаснути*. Вони очолюють широкі синонімічні ряди, компоненти яких мають на меті показати, як відбуваються ці процеси. Порівняймо: *горіти, палати, палахкотіти, палахтіти, стугоніти, пломеніти, паленіти, полихати, жевріти, жаріти, тліти, диміти, іскритися, мерехтіти* тощо. *Гаснути* (переставати горіти), *згасати, загасати, погасати, загашуватися, тухнути, затухати, пригасати, притухати, меркнути, примеркати* тощо.

Цікавий запис з цього приводу в “Щоденнику” зробив Олесь Гончар: “Увечері в Кончі сиджу біля вогнища. Сам. Полум'я *квітне, в'ється, перегортається пелюстком* якось задумливо. Наче щось хоче сказати – давнє, предвічне. Мудрий вогонь”.

Цей запис якоюсь мірою нагадує розповідь про магічну силу вогню одного із сучасних послідовників язичництва В. Матвієнка: “Якщо запалити вогонь, то можна спостерігати за тим, як він горить: або стелиться дим, або йде вгору, або йде прямо, як в трубу, або горить блакитним, або, найгірше, зеленим полум'ям...” [6, с. 18]. Далі автор застерігає: “Коли зеленим горить, тікайте з цього місця... Через блакитний і через зелений вогонь ні в якому разі не можна стрибати... А коли малинове сяйво йде, на цьому місці можна будувати хату, будувати святиню і робити освячення” [6, с. 18].

Про нищівний зелений вогонь пише В. Шкляр в романі “Чорний Ворон”: “А під дзвіницею був *зелений вогонь*, що розгортався з новою силою... Давні книжки невідьчому горіли *зеленим полум'ям*”. Оранжевий колір Майдану Ліна Костенко теж пов'язує з кольором вогню: “Він як очисне *помаранчеве полум'я*, в якому має згоріти вся нечисть”.

Для розкриття особливих якостей вогню в українській мові вражає розмаїття прикметників, які виконують функції означень. Вони можуть вказувати на його колір (*червоний, малиновий, криваво-червоний, рудий, зелений, блакитний, голубий*), інтенсивність дії (*гарячий, пекучий, пекельний, смертельний, нещадний, дикий*), форму (*хвилястий, язикастий*), позитивну оцінку (*благодатний, святий, священний, мудрий, живий, веселий* та ін.). Наприклад:

*О зоре ясная моя!...
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим...*

(Т. Шевченко)

Зі словом *вогонь* поєднуються й відносні прикметники, зокрема: *поетичний, творчий, любовний* і деякі інші. Порівняно недавніми є словосполучення *вогонь чорнобильський (радіаційний, атомний)*. Як і якісні прикметники, вони використовуються для створення мовної експресії. Проілюструємо це твердження уривком з роману М. Коцюбинського “Фата моргана”:

“Вогонь!

Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, *холодний і непомітний*, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Каламутні Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, усе спопелили, – сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем...

Бо воно грішне. Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки *вогонь святий*. Аякже. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю”.

Так Хома, вчинивши підпал, мститься за своє змарноване на чужій роботі життя.

Для характеристики вогню як нищівної стихії вміло використав художні означення В. Шкляр: “*Страшний вогонь* стугонів над дзвіницею – *криваво-червоний, язикатий, зловісний*”.

В українській мові іменник вогонь має кілька синонімів, обмежених в уживанні певними рамками: вогонь, полум’я, огонь *розм.*, полуміння *рідше*, жевриво *рідше*, племін *поет.*, *заст.*, жижа *дит.*, огонь *діал.*, жаріння *діал.* [7, с. 296]. Завдяки своїй семантиці, лексема вогонь увійшла до складу військової термінології в значенні *стрілянина, пальба, канонада, команда стріляти*, наприклад: “Іх зупинив кулеметний вогонь летючого загону” (В. Шкляр). “Долинали час від часу: *вогонь! Вогонь!*” (Л. Костецька). Вогонь – це і *освітлення, ілюмінація*: “Огні горять, музика грає, / Музика грає, завиває” (Т. Шевченко), “Адріан курить і дивиться на вогні майдану” (О. Забужко).

Вогонь належить до найдавніших архетипних символів, що їх створило людство. Ритуальне поклоніння вогню поступово набувало форм символізації, що призвело до

створення численних образно-метафоричних виразів із цим словом у ролі стрижневого компонента: “Вогонь – це універсальний символ божественної влади, гніву або істини, а також сил природи, які не піддаються контролю і несуть руйнацію і оновлення. В багатьох космологіях світу полум’я асоціюється як зі створенням світу, так і з апокаліпсисом – воно сяє в раю і палить у пеклі” [2, с. 200].

В. Кононенко справедливо зауважує, що на національному ґрунті архетипні символи розвивають нові значення відповідно до традицій, звичаїв і менталітету певного народу [4, с. 49]. В Україні, наприклад, хода з вогнями символізує собою вшанування людей, які боролися за її волю. З цього приводу Олесь Гончар занотував у “Щоденнику”: “Рідкісне видовище – похід із смолоскипами до пам’ятника Василя Левського, апостола свободи...”.

Можна нескінченно дивуватися, яке неймовірне розмаїття образів-символів створили наші художники слова, спираючись на семантичну поліфонію лексеми вогонь. Бо й сам процес творчості пов’язаний з особливим емоційним станом митця – горінням: П. Тичина писав з цього приводу:

Як не горю – я не живу...

Бо завжди я – як полум’я!

Недаремно Олесь Гончар в “Щоденнику” характеризує Довженка – “...ходячий вогонь, ходячий вулкан”. Вогнем він називає і Яновського: “Довженко й Яновський – *вогні* талановиті, умілі, світочі, носії правди, волі, освіти”. Вражає його спогад про Малишка: “Згадую його молодим, жажким, *вогнистим*. Вийшов на трибуну малим, на палочку спирався (щось було з ногою), плохенький такий – з трибуни вертався клубком *вогню*, титаном, паличку свою на сцені забув”. Про велику емоційну напругу у творчому горінні пишуть Дмитро Павличко та Іван Драч:

*Якби я знав, яку мені роботу
Призначено звершити на Землі,
Згорів би на вогні завзяття й поту,
Як на свічі згоряють мотилі.*

*Чому ти, серце, все болиш частіше?
Пора б тобі вже бути бронзовіш,
А ти кишиш, од муки розпанахане,
Вогонь горить буйніш – не тихне
і не тихне.*

Учений-сходознавець В. Єрошенко, сліпий, писав про себе, використавши ціле гроно “вогняних” слів:

*Запалив я у серці вогонь,
Хто здолає його загасить.
Ясне полум'я в грудях пала,
Поки дихаю – вогник горить.
Доки житиму – хай він буя,
Зігріває, осяє нас.
Мій вогонь – то любов до людей,
До свободи любов повсякчас.*

Спалахом вогню, що “обпікає серце і душу”, назвав А. Дімаров книжку Любові Сироти “Прип'ятський синдром”. Аналізуючи роман В. Шкляра “Чорний Ворон”, М. Слабошпицький побачив у ньому не “мертве і сумне згарище історії, а живий вогонь”. У наведених прикладах йдеться, зрозуміло, про вогонь в переносному, образно-метафоричному значенні – вогонь творчий, як писав І. Франко, – “вогонь в одежі слова”. Тут варто сказати про непогасимість “вогню в одежі слова”, на відміну від реального, природного, який із часом гасне. Про здатність горіти в серцях людей, самозапалюватись пророче сказала Леся Українка:

*Як я умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваний племін засіяє
Вночі запалений, горітиме удень.*

Слід підкреслити, що поетичне мислення відкриває можливості для порушення існуючих норм лексичної сполучуваності. У художньому мовленні порушення звичних зв'язків між словами є одним із важливих стилістичних засобів. “Саме порушення звичних зв'язків слів, яке надає їм інших відтінків, лежить в основі багатьох класичних образів, що стали хрестоматійними прикладами епітетів, метафор, метонімії” [1, с. 15]. Порівняймо: *Горить торф* під Києвом (Л. Костенко) і *Горить, тремтить ріка*, як музика (П. Тичина). В художніх і публіцистичних текстах зустрічаємо чимало подібних образів. Наприклад:

*Горить історія, горить земля,
Горять віки, мов книги...*

(В. Стус)

*По всій землі чеченська кров
Горить у вітражах церков.*

(Д. Павличко)

*Горить вогонь – веселий сатана,
Червоним рогом вихоплюється з печі...*

(Л. Костенко)

Вагомим компонентом символічного значення слова вогонь є боротьба за волю Укра-

їни, визвольний рух, національний опір. Надзвичайно виразно продемонстрував це значення В. Шкляр у романі “Чорний Ворон”: “Ворон розгорнув полотнину. На ній було вигаптовано срібною заполоччю герб – тризуб у терновому вінку. І головний холодноярський девіз “Воля України або смерть”. Із другого боку полотнища над тризубом у вінку яскравіло Тарасове пророцтво: “І повіє новий огонь з Холодного Яру”. Як заклик”. І далі: “Я страшенно скучив за Холодним Яром... Чи жевріє ще вогонь хоча б у його печерах?”.

Вогонь як символ прозріння, оновлення, як заклик до свободи протиставлений ідеї темряви, зневіри у вірші Лесі Українки “Досвітні вогні”:

Вставай, хто живий,

в кого думка повстала!

Година для праці настала!

Не бійся досвітньої мли, –

Досвітній огонь запали,

Коли ще зоря не заграла.

Вогонь може означати палкі, нестримні людські почуття, запал. Такий вогонь мучить героїню новели М. Матіос “Дванадцять службів” Фрозину. Вона страждає від того, що ні в чому не повинних її односельців прийшла влада “забирає в далекі, холодні світи – всіх без пощади: калік і здорових, старих і молодих, удів і нешлюблених, грамотних і неписьменних”. Від цього Фрозина не знаходить собі спокою: “Мучить Фрозину всередині нутра щось таке, ніби там розіклали *ватру*. І пече той *вогонь* день відо дня. І не дає їй ані дихати, ані спати, ані їсти... в старому нутрі *пече вогнем*. Але й *вогонь* в її нутрі *безконечний і нещадний*”. Про інший вогонь пише дочка І. Франка Анна, розповідаючи про молодих галичан, які боролись за волю України. Їхні серця: *горіли ясним вогнем*.

У художніх і публіцистичних текстах іменник вогонь поєднується з іншими іменниками у формі родового відмінка: вогонь любові (кохання, душі, духу, серця, розмови, слів, очей, війни, миру, інфляції та ін.).

У таких словосполученнях вогонь і полум'я можуть бути глибоко особистісними символами сильної любові, пристрасті, внутрішнього тепла або уособленням агресії, ненависті, помсти тощо. Наприклад: “Хай завжди в їхнім серці горить *вогонь любові* до їхнього роду” (Л. Ткач), “...деякі військово-службовці свого часу пройшли через *вогонь війни* в Афганістані” (газ).

В орбіту символізації потрапляють й такі семантично споріднені з лексемою вогонь слова, як *промінь, жар, пожежа, пожар, ватра* та ін. У пісні “Ой, ти, дівчино, з горіха зерня” хлопець запитує дівчину: “Чом твої очі сяють тим *жаром*, що то запалює серце *пожаром*?”

Незвичне словосполучення знаходимо в М. Матіос – “*вогонь йорданського снігу* на підшвах босих ніг”. Виступаючи контекстуальним синонімом лексеми холод, слово вогонь несе на собі високе емоційне навантаження.

Про діалектне слово *ватра* газета “Наше слово”, яка видається у Варшаві, писала: “Ватра – це не що інше, як вогнище, але дуже велике. Мета розпалювання ватри – повернути пам’ять про людей, що відійшли від нас, згадати минуле, розбудити почуття спільноти, повернутися до традицій”. Поетеса з Дніпропетровська Леся Степовичка розповіла про іншу ватру – літературну: “Карпатська *літературна ватра* – поняття містке, багатоголосе. Її *вогонь* запалювали свого часу різні діячі культури й літератури...” (газ).

Символічного змісту набула й зменшувальна форма слова вогонь – *вогник*. За допомогою цього слова письменники розкривають внутрішній стан своїх персонажів, досить часто через вираз очей, оскільки око вважається дзеркалом душі: “При цих словах в очу Стодоли спалахнув *той хижий, бистрий вогник* злого тріумфу, тут-таки схований прижмуром...” (О. Забужко). *Вогник*, як і *вогнище*, можуть символізувати осередок високої духовності і культури: “Його київська квартира була тим *вогником*, на який зліталися з усієї України, переважно переслідувані, спраглі забороненої правди” (газ), “І. Франко з дружиною були обоє в розквіті літ і служили *огнищем* громадсько-поступово-літературного життя” (А. Франко-Ключко), “Три вірні сестри, три хранительки *вогнища* – Алла Горська, Надія Світлична і Михайлина Коцюбинська, такі різні, як Віра, Надія і Любов, і такі єдині біля *вогнища душі*” (Є. Сверстюк).

Словосполучення *родинне* (домашнє, сімейне) *вогнище* фразеологізуються і є синонімом до слів *родина, сім’я, гніздо*. Наприклад, книжка спогадів і есеїв у пам’ять про виняткову родину, яка полишила Україні великі культурно-наукові скарби, названа “Родинне *вогнище* Зерових”.

Як уже зазначалося, “слово-поняття вогонь може передавати широке коло асоціацій, його значення часто-густо розходяться,

трансформуються в досить віддалені за змістом образи” [4, с. 51]. Одним із таких образів є образ світла. Завдяки йому митці створюють атмосферу радості, святкового настрою, як, наприклад, у творі Франка “Святочна казка”:

*Бо вечір то святий, палає світло всюди,
І огник радості у кожній тліє груді...*

На основі асоціативного мислення в слова *світло* розвинулись переносні значення, що вживаються як символи істини, розуму, освіти або радості, щастя і под.: “Твій ум буде вічно рватися // До *світла* правди і добра” (І. Франко). Або:

*Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни,*

Світлом науки і знання

Нас, дітей, просвіти...

(Молитва за Україну)

В емоційно-пізнавальній сфері діапазон зображень засобами “вогняних” слів – невичерпний, бо митець має “іскру в серці і вогонь у душі” (Леся Українка). Вражають, зокрема, художні образи, створені за участю таких слів у складі порівнянь і порівняльних зворотів. Наприклад:

*День прозорий мерехтить, мов полум’я,
І душа моя горить сьогодні.*

(О. Теліга)

*Як ватра, сонце догоріло,
Пожаром очі обпекло.
В горючому вінку несміло
Схиляю радісне чоло.*

(Б. І. Антонич)

*Колодязь, тин і два вікна сумні,
що тліють у вечірньому вогні.
І в кожній шибі – ніби дві жарини –
журливі очі вставлено. Це ти,
о пресвята моя зигзице-мати!*

(В. Стус)

Варто звернути увагу на те, що іменник вогонь люблять використовувати письменники і публіцисти в назвах своїх творів, збірок віршів, газетних матеріалів, таким чином увиразнюючи їх основну ідею, наприклад: “Досвітні *вогни*” – Леся Українка; “Україна в *огні*” – О. Довженко; “Заклинання *вогнем*” – Б. Олійник; “*Вогнище*” – Д. Павличко; “Як викресується *вогонь*” – І. Драч; “*Огонь* його душі” – О. Черногуз; “Моїм *вогнем*, моїм благословенним гнівом” – Т. Салига тощо.

Відомо й чимало сталих словосполучень, стрижнем яких є слово вогонь, зокрема: бо-ятися (стерегтися), як *вогню* – дуже боятися;

вогнем і мечем – з нещадною жорстокістю, знищуючи все; гратися (грати) з *вогнем* – поводитися необережно, здійснювати щось небезпечно; піти у *вогонь* і у воду – піти на самовідданий вчинок; не буває диму *без вогню* – на все є своя причина; з *вогню* та в *полум'я* – з однієї неприємності в іншу, ще більшу; між двох *вогнів* – про небезпеку з усіх сторін; пройти *вогонь* і воду – багато всього пережити та деякі інші.

Окремо слід сказати й про утворені від іменника вогонь (огонь) прикметники і прислівники: *вогнистий, вогняний, вогнявий, огненний, вогненно, вогнисто*. Вони теж є носіями якостей вогню, сполучаючись із різними нейтральними іменниками:

*Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось.
Щоб людям серце розтопило.*

(Т. Шевченко);

“Смичком *вогнистим* тнуть цигани, розмашисто співає бас” (Б.-І. Антонич); “І мов на *жар* пекучий наступати, я буду на *слова* твої *огнисті...*” (Деся Українка); “Ті *поцілунки* наші *вогняні*, вони горять, як тавра на мені” (Л. Костенко).

Таким чином, лексема вогонь є номінацією однієї з наймогутніших природних стихій. Завдяки своїй загадковій сутності вогонь вважався Божественним даром і став складовою

частиною давніх, язичницьких і сьогочасних свят і обрядів. Слово-поняття вогонь має розгалужену семантичну структуру й багату синоніміку. Вогонь належить до найдавніших створених людством архетипних символів. Його символізація призвела до створення численних образно-метафоричних контекстів, що передають широку палітру значень, які певною мірою пов'язані зі значенням первісним. На українському мовному ґрунті ці значення формуються відповідно до звичаїв, традицій і менталітету нашого народу і служать джерелом збагачення української мови лексичними художніми засобами.

Література

1. Голуб И. Б. Стилистика русского языка / И. Б. Голуб. – М.: Айрис Пресс, 1999. – 441 с.
2. Знаки и символы / Иллюстрированная энциклопедия. – М.: Эксмо, 2008. – 255 с.
3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К.: Укр. книга, 2000. – 480 с.
4. Кононенко В. Символи української мови / В. Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 269 с.
5. Кононенко В. Рідне слово / В. Кононенко. – К.: Богдана, 2001. – 303 с.
6. Сварог. – 1998. – Ч. 7. – 138 с.
7. Словник синонімів української мови. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1999. – 1026 с.
8. Універсальний словник. Енциклопедія. – К.: Тека, 2006. – 1430 с.